

**ELEKTRON KATALOQUN MAHIYYƏTİ, MƏZMUNU,
DÜNYA KITABXANALARINDA YARANMASI VƏ INKIŞAFI
MƏRHƏLƏLƏRİ**

Açar sözlər: Elektron kataloq, İAS, AKİS, OCLC, AİY, MARC formatı, kitabxana-informasiya texnologiyaları, interfeys, informasiya sistemi, informasiyalaşdırılmış cəmiyyət, Konqres kitabxanası, bibliografik məlumat bazaları, avtomatlaşdırılmış kataloqlaşdırma, metainformasiya

Key words: Electronic catalogue, IRS, ALIS, OCLC, AWS, MARC format, library-information technologies, interface, information system, informed society, The Library of Congress, bibliographic information bases, automation cataloging, metainformation

Ключевые слова: Электронного каталог, ИТС, АБИС, OCLC, АРМ, Формат МАРС, библиотечно информационные технологии, интерфейс, информация система, информация обществу, Библиотека Конгресс, библиографические база данных, автоматизированная каталогизация, метainformация

Müasir informasiya texnologiyaları insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə tətbiq edilməkdədir. Bununla əlaqədar olaraq iqtisadiyyatın informasiya sektoru və ya informasiya emalı sənayesi formalaşmış inkişaf edir. Informasiya texnologiyaları informasiyalaşdırılmış cəmiyyətin əsas bazasını, bünövrəsini təşkil edir.

Kitabxanalar sənəd-informasiya ehtiyatlarının başlıca mühafizəediciyi, onların ictimai istifadəsinin aparıcı generatoru olduğundan informasiya texnologiyalarının metod və vasitələrinin bütün kompleksi kitabxana-informasiya sistemləri bazasında tətbiq edilmişdir. Bu proses tarixi baxımdan XX əsrin 50-ci illərindən başlamış, informasiya

texnika və texnologiyalarının inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq genişlənmiş, mürəkkəbləşmiş və hazırda qlobal və kütləvi xarakter almışdır. İndi ümumi proqram təminatı bazasında heç olmasa bir ədəd fərdi kompüter olmayan iri və orta səviyyəli kitabxana demək olar ki, yoxdur. (3,s.14.).

Kitabxana-informasiya proseslərinin avtomatlaşdırılması ayrı-ayrı proseslərdən başlayaraq, kompleks sistemlərə, daha sonra integral və şəbəkə sistemlərinə qədər inkişaf edərək hazırda yüksək texnologiyalara əsaslanır. Paylanmış biblioqrafik məlumat bazaları, onlayn sistemlər, elektron kitabxanalar deyilənlərə əyani misal ola bilər. Bu texniki-texnoloji nailiyyətlər içərisində elektron kataloqlaşdırmanın metod, vasitə və texnologiyaları vacib yer tutur. Çünki, məlumat bazalarının da, elektron kitabxanaların da, ənənəvi kitabxanaların da əsasını həm axtarış, həm də texnoloji baxımdan elektron kataloqlar təşkil edir. Müasir kitabxana-informasiya texnologiyalarının nisbi-müstəqil inkişaf istiqamətləri içərisində ən çox işlənmiş və texniki-texnoloji cəhətdən daha təkmil səviyyəyə çatan məhz elektron kataloqlardır. Belə ki, hələ XX əsrin 60-cı illərindən biblioqrafik yazıların maşın formatı hazırlanmış və bu sahədə ilk beynəlxalq standart (ISO 2709) hazırlanmış, 80-ci illərdə vasitəçi və mübadilə formatı (UNIMARC) yaradılmış, elə həmin illərdən də milli kataloqlaşdırma formatı işlənib tətbiq edilmişdir. (2,s.26).

Beləliklə, elektron kataloqların yaranması və inkişafı kitabxana işinin müasirləşməsi və demokratikləşməsinə, qabaqcıl təcrübə metodlarının kitabxana xidmətinə tətbiqinə, informasiya istifadəçilərinin asan və rahat yollarla lazımı tələbatlarının ödənilməsinə gətirib çıxarmış, ümumiyyətlə, kitabxana-informasiya texnologiyaları sistemində ilk prioritet istiqamətlərdən biri kimi təşəkkül tapmışdır. Elektron kataloqların yaranması və inkişafı haqqında bir az sonra ətraflı bəhs olunacaqdır. Lakin ilk əvvəl elektron kataloq anlayışı və onun informasiya-axtarış sistemi kimi əsas xarakteristikaları haqqında qeyd etmək vacibdir. Ümumiyyətlə, dünyada tarixən mövcud olan və hazırda fəaliyyət göstərən avtomatlaşdırılmış İAS-lar (İnformasiya-Axtarış Sistemləri) müxtəlif cəhətlərdən təsnif edilir. Burada əsas bölgələrdən biri informasiya massivinin tipinə görə bölgüdür. Bu baxımdan biblioqrafik, faktoqrafik və statistik İAS-lar fərqləndirilir.(4,s.46). Elektron kataloq məlumat bazasının strukturu və funksiyaları baxımından biblioqrafik İAS-lar sinfinə daxil edilir. Biz elektron kataloqa spesifik axtarış funksiyaları olan biblioqrafik məlumat bazalarının bir növü kimi baxırıq. Dediymiz baxış aspektində xarici elmi ədəbiyyatda ayrı-ayrı vaxtlarda “Machine Readable Catalogue” (MARC), “Computer catalogue”,

“Electronic catalogue”, “Online catalogue” və s. kimi “elektron kataloq” adına eyni məna verən anlayışlar işlənməkdədir.

Bunlarla belə elektron kataloqa spesifik axtarış vasitələri ilə təmin edilmiş xüsusi biblioqrafik məlumat bazası kimi baxılır. Lakin zaman keçdikcə “elektron kataloq” anlayışının məzmunu dəyişmiş və digər təriflər də verilmişdir. Məsələn:

1. Elektron kataloq dörd komponentdən ibarət olan informasiya məhsuludur: proqram (əsas) komponenti; texnoloji (örtük, əhatə) komponenti; informasiya (interfeys) komponenti; aparat (ixtisaslaşma) komponenti. Elektron kataloqun əsas xüsusiyyəti onun müxtəlif avtomatlaşdırılmış işçi yeri (AİY) kimi istifadəsidir. Məsələn, biblioqrafın AİY-i, komplektləşdiricinin AİY-i, kataloqlaşdırıcının AİY-i və s. Lakin bunlar daxili funksiyalardır, yəni elektron kataloq istifadəçisinin müraciətini, yaxud onun avtomatlaşdırılmış işçi yeri ilə təmin edilməsidir.

2. Elektron kataloq - maşınla oxunan formada reallaşdırılmış kitabxana kataloqudur.

3. Elektron kataloq - kataloq əlamətlərinə cavab verən biblioqrafik məlumat bazasıdır.

4. Elektron kataloq – avtomatlaşdırılmış kitabxana-informasiya sistemi, yaxud alt sistemidir.

5. Elektron kataloq – onlayn kataloqudur. (3, s.33).

Deyilən təriflərin hər birində müəyyən qədər həqiqət olsa da tam doğru deyildir. Məsələn, ikinci tərif ənənəvi kataloqa daha çox aiddir. Çünki, “maşınla oxunan” kataloq hələ elektron kataloq deyil, çap variantıdır; digər tərəfdən, “maşınla oxunan” sözü bir qədər köhnəlmişdir və rəqəmsal (digital) sözü ilə əvəzlənməkdədir. Deyilən sonuncu tərif sadəcə elektron kataloqa uzaqdan müraciət imkanının olmasını, yəni onun ancaq bir funksiyasını əhatə edir. (, s.102).

Hazırda kitabxanaların funksiyalarının daha da genişlənməsi, dünya informasiya məkanına açılan pəncərə rolunu oynaması göstərir ki, yuxarıda deyilən təriflərin heç biri tam deyildir.

Bəzi hallarda elektron kataloqun sənəd-informasiya sisteminin bir növü kimi göstərilməsi onun informasiya sistemi kimi əsas xüsusiyyətlərini nəzərə almır:

1. Əlaqələnməmiş informasiyanın kiçik semantik həcmdə olması, yəni belə informasiyalar bir qayda olaraq sərlövhə, şəxsi və kollektiv müəllif, intellektual məsuliyyətlə məhdudlaşır;

2. Axtarışın təşkili üçün spesifik vasitələrin olması (M. Düyinin Onluq Təsnifatı, Faset təsnifatı, UOT, KBT, klassifikatorlar və s.) ;

3. Sənəd informasiya-axtariş sistemindən fərqli olaraq elektron kataloqda informasiyanın aktuallaşdırılması onun yeniləşdirilməsini və qismən ləğvini deyil, əlavə edilməsini nəzərdə tutur;

4. Elektron kataloqa biblioqrafik yazının hazırlanması vasitələrindən, axtariş aparatından və səhvlərin düzəldilməsi vasitələrindən ayrılıqda baxmaq olmaz. Çünki deyilən elementlər daim qarşılıqlı əlaqədədir;

5. Elektron kataloqun informasiya kütləsi bir qayda olaraq həm bir-birilə əlaqəli, həm də ayrılmış tematik və politematik biblioqrafik məlumat bazalarından ibarətdir. Elektron kataloqun tərkib hissələri məkan etibarilə səpələnə bilər, yəni, paylanmış şəbəkə kataloqu ilə bilər. Məhz onlayn və korporativ elektron kataloqlar bu xüsusiyyətə malikdir;

6. Şəbəkə informasiya texnologiyaları hazırda aparıcı mövqə qazandığına görə müəyyən elektron kataloqa digər elektron kataloqlarla birlikdə baxmaq lazımdır. Elektron kataloq biblioqrafik məlumat bazası ilə eynilik təşkil etmir. Əgər onlar eyniləşdirilərsə, biblioqrafik məlumat bazasının qurulmasına dair təcrübələri elektron kataloqun yaradılmasına mexaniki şəkildə keçirmək təhlükəsi yaranır. Onlar arasında fərqlər çoxdur və bunlar bütün axtariş elementlərinə aiddir. (6,s. 148).

Elektron kataloqun öz məxsusi sənədləri və funksiyaları olan informasiya sistemi kimi izahı da nisbətən geniş yayılmışdır. Lakin “İnformasiya sistemi” anlayışının da əlaqədar hüquqi və elmi ədəbiyyatda fərqli tərifləri vardır. Məsələn, “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununda informasiya sisteminə belə hüquqi-elmi tərif verilir:

“İnformasiya sistemi - informasiya texnologiyaları və sənədlərin təşkilatı və texniki qaydada, o cümlədən hesablama texnikasından istifadə etməklə, nizamlanmış məcmuudur”. (1, s.1215)

İnformatikaya dair elmi ədəbiyyatlarda isə “İnformasiya sistemi - tətbiq sahəsinə aid informasiyanın toplanmasını, saxlanılmasını, emalını və istifadəçilərə çatdırılmasını təmin edən texniki, proqram, linqvistik və metodoloji vasitələr kompleksi kimi xarakterizə edilmişdir.(3,s.26).

Sistem təhlilinə dair lüğət-soraq kitabında informasiya sisteminə verilən tərif belədir: “İnformasiya sistemi - müəssisə və istənilən digər texniki layihələşdirmə sistemini, tədris proseslərini və s.-ni idarə etmək, tələbatçıların fərdi tələbatını ödəmək məqsədilə informasiyanın toplanmasını, emalını və axtarışını təmin edən sistemdir”. Müəlliflərin fikrinə görə informasiyanı mühafizə edən istənilən saxlayıcı (arxivlər, kitabxanalar, cildlənmiş sənəd toplusu, statistik məlumat naboru və s.) informasiya sistemi ola bilər. (4, s.47).

Digər bir tədqiqat əsərində informasiya sistemi verilmiş texnoloji prosesdə və texniki mühitdə texnoloji təminatın, istehsal proseslərinin və icraçıların-insan operatorların) məcmusu kimi səciyyələndirilir.(5,s.152).

“Oksford izahlı lüğəti” ndə informasiya sisteminə verilən tərif belədir: “İnformasiya sistemi - bir neçə təşkilatın istifadəçilərini informasiya ilə təmin edən avtomatlaşdırılmış sistemdir”. (7, s.66). Lüğət tərtibçilərinin fikrinə görə məhz istifadəçiləri informasiya ilə təmin etməsinə görə informasiya sistemi real vaxt rejimində işləyən idarəetmə sistemlərindən, məlumatın kommunikasiya sistemlərindən, fərdi hesablama sistemlərindən fərqlənir. İnformasiya sistemləri məlumatın emalı, kargüzarlıq işlərinin avtomatlaşdırılması, həmçinin ekspert sistemləri üçün xarakterik olan məsələləri həll edir. Əsas funksiyalı idarəetmə proseslərinin informasiya təminatı olan sistemlər. adətən idarəedici informasiya sistemi adlandırırırlar. Aşağıda informasiya sistemlərinin ən vacib xüsusiyyətləri verilir:

1. İnformasiya sisteminin işlədiyi mühit çox mürəkkəbdir, tam müəyyən edilməmişdir və çətinliklə modelləşdirilir;

2. İnformasiya sistemləri çoxlu giriş və çıxış əlaqələri olan mürəkkəb informasiya mühiti ilə uyğunlaşmaya məruaz qalır;

3. Giriş və çıxış siqnallarının funksional əlaqələri struktur və bəzən də alqoritmik cəhətdən mürəkkəbdir;

4. İnformasiya sistemləri adətən, iri və mürəkkəb məlumat bazasına (perspektivdə isə bilik bazasına) malik olur;

5. Sifarişçi təşkilatlar informasiya sistemlərinin daimi və uzun müddət işlək vəziyyətdə olmasına ehtiyac duyurlar, həmçinin sistemin iş düşməsi və sonrakı modifikasiyalar arasında çox az müddət qoyulur. (2, s.74).

Beləliklə, yuxarıda verilmiş təriflərdən aydın görünür ki, elektron kataloq informasiya sisteminin bütün əlamətlərini özündə saxlayır və deyilən bütün xüsusiyyətlər onda vardır. Buna görə də elektron kataloqun tərkibinə, tərkib hissələrinin tərtibatına və xassələrinə informasiya sisteminin ümumi mövqeyindən yanaşılmalıdır.

İndi isə elektron kataloqun yaranması və inkişafı tarixi haqqında qısa bəhs edək.

Qeyd etdiyimiz kimi kitabxana-informasiya texnologiyalarının, xüsusilə elektron kataloqun yaranması XX əsrin ortalarına, daha dəqiq 50-ci illərin sonu, 60-cı illərə təsadüf edir. Belə ki, 50-ci illərdən başlayaraq hesablama texnikasının ilk növbədə əqli əmək proseslərində və istehsalda tətbiqi sonralar kitabxana-bibliografya işlərində də tətbiq edilmişdir. Elektron kataloq baxışından bu proses tarixən ilk dəfə ABŞ-da başlanmışdır. XXəsrin 50-ci illərində hesablama texnikası nəşr edilmiş

ədəbiyyatın ABŞ və onun ştatlarının əhatəsində uçot və qeydinə, 60-cı illərdən etibarən isə elektron kataloqlaşdırma prosesinə tətbiq edilmişdir. 60-cı illərin əvvəllərində Konqres kitabxanasında ayrı-ayrı kitabxana-bibliografiya proseslərində hesablama texnikasının mümkünlüyünü təsdiq edən qrup yaradılmışdır. Həmin dövrdə Konqres kitabxanasının direktoru H.D.Avramin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən tədqiqat qrupu belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, kitabxanalarda bir çox problemlərin həllinə imkan verən əsas proses bibliografik informasiyanın maşınlaoxunan formada hazırlanmasıdır. 1966-cı ilin aprel ayında MARC (Machine-Readable Catalogue) formatı işləndi, noyabr ayından başlayaraq 16 iştirakçı kitabxana arasında bibliografik informasiyanın maqnit, lentlərində həftə dövriyyəsi ilə eksperiment səviyyəsində yayılması həyata keçirildi. (8, s.52).

MARC formatının stukturu, tipləri və tarixi inkişaf xəttindən bir az sonra danışılacaqdır. Lakin burada qeyd etməliyik ki, 1968-ci ildə MARC formatı İSO tərəfindən beynəlxalq standart (İSO 2709) kimi təsdiq edildi. Artıq 70-ci illərin əvvəllərində bibliografik yazıların MARC formatında təsvirləri maqnit lentlərində ABŞ kitabxanalarında yayılmağa başladı. İlk növbədə Universitet kitabxanaları MARC əsasında fonflarının komplektləşdirmə, kataloqlaşdırma və kitab verilişi proseslərini hesablama texnikası əsasında həll etməyə başladılar. (8, s.54).

70-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq ilk növbədə universitet kitabxanaları II nəsil EHM-lər bazasında offline (paket) rejimində işləyən inteqral kitabxana-informasiya sistemləri yaratmağa başladılar. Bununla da bibliografik informasiyanın maşınlaoxunan formada uzun müddət mühafizəsinə imkan yarandı. Bir qrup kitabxanalar maşınlaoxunan formada kataloq kartoçkalarının sürətlərinin alınması ilə, digər qrup kitabxanalar isə bibliografik məlumatları maqnit lentlərinə yazmaqla məşğul olurdular. Sonuncu deyilən proses nisbətən məhdud miqyasda icra edilirdi.

70-ci illərin ortalarında nisbətən ucuz və daha güclü olan III nəsil EHM-lər istehsal edilməyə başladı. Bununla əlaqədar olaraq proqram təminatının və avtomatlaşdırılmış kitabxana-bibliografiya sistemlərinin işlənməsinə təminat yarandı. Lakin həmin dövrün sistemləri oxucuların marağını deyil, həm də əlaqələndirici rolunu oynayan kitabxanaçıların marağına xidmət edirdi. Həmin dövrdə tədqiqatçılar elektron kataloqa aşağıdakı tələbləri verirdilər:

- yalnız daxili deyil, həmçinin xarici istifadəçilər üçün faydalı olması;
- İstifadə əlverişliliyi (istənilən vaxt, istənilən yerdə);
- müntəzəm yerləşdirmə əsasında dolğunluq;

- İstifadəçilərin üstünlük verdiyi fərdi marağın nəzərə alınması;
- çeviklik(yenidən təşkil edilmə sadəliyi);
- məlumatın dolğun təqdimatına imkan verən formatın olması;
- məlumatın daxil edilməsinin ən az xərc tələb etməsi. (3, s.30).

70-ci illərdə deyilən tələbləri ödəyən ilk elektron kataloqlar yaradıldı və elmi ədəbiyyatda onu OPAC (Online Public Access Catalogue) adlandırırlar. Qeyd etməliyik ki, xarici ədəbiyyatda OPAC iki mənada işlənir:(2, s.86).

1. Onlayn elektron kataloq;
2. Biblioqrafik məlumat bazasına müraciəti təmin edən interfeys hissəsi.

Burada “elektron kataloq” adı deyilən birinci mənada işlənir. Dünyada birinci OPAC Ohayo Ştatı Universitetinin kitabxanası tərəfindən işlənilib tətbiq edilmişdir. 1975-ci ildə oxucuların bu onlayn kataloquna ilk dəfə terminallar vasitəsilə məhdud miqdarda müraciəti təşkil edilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq elektron və kartoçka kataloqu paralel istifadə edilmişdir. Bu hadisədən bir il əvvəl ABŞ Konqres Kitabxanası kartoçka kataloqunu ləğv etməsini (1 yanvar 1981-ci il) və MARC əsasında maqnit lentlərində maşınlaşdırılan kataloq xidmətinə keçməsini elan etmişdi. Sonrakı iki-üç ildə OPAC nəinki ABŞ-da, həmçinin Kanadada, Avstraliyada, Böyük Britaniyada və digər Avropa ölkələrində geniş yayılmağa başlamışdır. Bununla əlaqədar olaraq onlayn rejimli elektron kataloqa bir neçə yeni tələblər irəli sürülmüşdür.

- ümumi məlumat kütləsi içərisindən yeni informasiyanın operativ şəkildə ayrılması (aşkarlanması);
- güclü axtarış vasitələrinə malik olması;
- informasiyanın axtarış və təhlil vasitələrinin olması (statistik və mətni (tekstual) analiz);
- informasiyanın istifadəçiyə verilmə imkanının olması;
- çoxistifadəçili müraciət;
- uzaq məsafədən müraciət. (4,s.95).

70-ci illərdən başlayaraq OPAC-a maraq artmağa başladı. Bir sıra kitabxanalar daxili tələbatları üçün işlətdikləri OPAC-ı kommersiya təşkilatlarına satırdılar. Bir sıra kitabxanalar isə kommersiya xarakterli OPAC almaq istədiklərindən onu ya özləri, ya da digər təşkilatlarla birlikdə işləyirdilər. Bunun nəticəsində 70-ci illərin əvvəllərindən Ohayo ştatında fəaliyyət göstərən elektron kataloqla birlikdə iki növ OPAC işlənmişdir. Onlardan birinci növə aid edilən və yayılanları aşağıdakılar idi:

- NOTIS – Şimal-Qərb Universitetinin İnteqral Sistemi, həmçinin ABŞ-da ilk sistemlərdən biri(1971-ci ildən fəaliyyət göstərir);
- MELVUL – Kolorado Universitetinin Sistemi. Ən iri sistemlərdən biridir.(1977-ci ildən fəaliyyət göstərir);
- VTLS(Virginia Technical Library System). Virjiniya Ştatındakı Politeknik İnstitutunun kitabxanası tərəfindən işlənmiş sistem;
- LIAS (Library Information Access System);
- Pensilvaniya Universitetinin Sistemi;
- SULIRS (Syracuse University Libraries Information. Retrieval System) –Sirakuz Universitetinin Sistemi;
- CARL (Colorado Alliance of Research Libraries) – Kolorado Ştatı Elmi Kitabxanalar İttifaqının Avtomatlaşdırılmış sSstemi (4 universitet və 1 kütləvi kitabxana birləşdirilir).

Ən kütləvi sistemlərə Aleph (Şrayl), NOTIS və VTLS aiddir. Məsələn, VTLS dünyanın 500-dən artıq kitabxanasında istifadə edilir. O cümlədən M. F. Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasında da VTLS sistemi tətbiq edilir. 1993-cü ildə VTLS sistemi Rusiya Dövlət Kitabxanasında da tətbiq edilmiş və sonralar Aleph sistemi ilə daha da təkmilləşdirilmişdir (Aleph sisteminin VTLS-də olmayan modulları istifadə edilmişdir).(5, s.145).

İkinci növə (qrupa) ixtisaslaşdırılmış firmalar tərəfindən işlənmiş OPAC-lar daxildir.(5,s.147). Bir qayda olaraq, belə sistemlər fərdi kompüterlər hesab edildiyindən kitabxanaların xeyli hissəsi hazır şəkildə onları kommersiya təşkilatlarından alırlar. İşləyici firmalar, çox da böyük olmayan kitabxanalar bu işdə potensial alıcı hesab edirlər. Belə OPAC-lar xeyli miqdarda olsalar da, onların əksəriyyəti işləyici təşkilatın nəzərdə tutduğu funksiyaları icra edir, deməli müəyyən kitabxananın tələbatını və xüsusiyyətlərini nəzərə almır. Bundan başqa heç də bütün satılan sistemlər genişləndirmə və inteqral sistemlər üçün vacib olan funksiya, yəni digər avtomatlaşdırılmış sistemlərə qarşılıqlı əlaqələnmə funksiyası yoxdur. Buna görə də iri kitabxanaların öz məxsusi avtomatlaşdırılmış sistemini yaratması lazım gəlir.

Son onillik dövründə avtomatlaşdırılmış kitabxana-informasiya sistemləri (AKIS-lər) istifadəçilərə daha səmərəli xidmət və informasiya-axtarış baxımından xeyli təkmilləşdirilmiş və ənənəvi kartoçka kataloqlara nisbətən üstünlüklər qazanmışdır. Hər iki tip kataloqun fərqli cəhətiləri aşağıdakılardır.

Daha geniş funksional imkanlar:

- Müxtəlif kataloq tiplərinə (əlifba, sistemli, predmet və s.) və sənəd növlərinə (kitab, dövri və davam edən nəşrlər, dissertasiya

avtoreferatları, texniki sənədlərin xüsusi növləri və s.) görə kataloqların avtomatlaşdırılması və vahid halda mühafizə;

- Elektron kataloq istifadəçilərə xidmət üzrə inteqral sistemin tərkib hissəsinə çevrilir, fondda sənədin olub-olmaması, onun tam mətninin verilməsi mümkünlüyü barədə məlumatlar verir;

- Elektron kataloq ərazi əhatəsi (yerli, regional, milli, beynəlxalq) baxımdan müxtəlif ola bilər. Prinsip etibarı ilə istənilən qədər kitabxananın fondu vahid bir kataloqda əks etdirilə bilər.

Daha geniş imkanları:

- Kitabxana fondlarına yeni daxil olmuş ədəbiyyatın biblioqrafik məlumatların elektron kataloqda minimal əl əməyi sərf etməklə operativ daxil edilməsi;

- Kitabxana fondlarının çox aspektli əks etdirilməsi, yəni biblioqrafik yazının istənilən elementi üzrə axtarışı;

- Adlara, predmet rubrikalarına, nüfuzlu faylların verilməsilə onların vahidləşdirilməsi və isnad əlaqələrinin təmin edilməsi;

- Elektron kataloqda paralel olaraq (eyni zamanda) təsnifat indeksi, predmet rubrikaları, açar sözlər və s. üzrə axtarışın təmin edilməsi. (3, s.38).

Problem yönümlü biblioqrafik məlumat bazaları ABŞ-da XXəsrin 60-cı illərində yaradılmağa başlamış, 70-ci illərin ortalarında isə intensiv şəkildə inkişaf etdirilmişdir. Bir sıra hallarda onlar kitabxana fondlarının, digər hallarda isə kitabxana fondları nəzərə alınmadan müəyyən problem üzrə biblioqrafik yazıları əhatə etmişlər. Belə bazaların əsas məqsədi elektron kataloqlara nisbətən sənədlərin məzmununu daha geniş və dərindən əks etdirmələridir. Biblioqrafik məlumat bazaları əksər hallarda dövrü və seriyalı nəşrlərdə dərc edilən məqalələri mühafizə edir. Elektron jurnallar da buraya daxildir. Bir sıra avtomatlaşdırılmış kitabxana-informasiya sistemlərində (AKİS) sənədlərin nəinki biblioqrafik informasiyaları, həm də tam mətnini mühafizə edən bazalar da yaradılmışdı. İlk dövrlərdə (1960-1963-cü illərdə) biblioqrafik məlumat bazaları və avtomatlaşdırılmış kataloqlaşdırma sistemləri biri digərindən asılı olmadan, müstəqil inkişaf edirdi və buna görə də uyğunluq təşkil etmirdi. Bu mənfi halı aradan qaldırmaq üçün xeyli sonralar yeni 1993-cü ildə ABŞ Konqres Kitabxanası “Konqres kitabxanasının informasiya xidməti” (Library of Congress Information Service-LOCIS) adlı informasiya sistemi yaratdı. Sistem vasitəsilə internetlə Konqres Kitabxanasının elektron kataloqunda on milyonlarla biblioqrafik yazılarda, müxtəlif universal və tematik məlumat bazalarında axtarış aparmaq mümkündür. Əgər bu sistemlə axtarışı

yalnız Konqresin üzvləri apara bilirdisə, indi elmi işçilər, kitabxana işçiləri də axtarış apara bilər. (2, s.790).

Beləliklə, kitabxanalarda kitab formasında (çap kataloqu), kartoçka kataloqu, avtonom elektron kataloq, CD-ROM-da kataloq və OPAC tarixən yaradılmış və hazırda paralel olaraq inkişaf edir. Sonuncu göstərilən iki elektron kataloq son 20-25 ildə yaradılmışdır və daha sürətlə inkişafdadır.

Hazırda müasir tipli kitabxanalarda aparıcı yer tutan OPAC tipli kataloqlardır. Onlar prinsip etibarilə yeni texnoloji imkanlara malikdir və müasir dövrdə elektron kataloqların zirvəsi hesab edilir. Lakin OPAC nisbətən son dövrlərdə yarandığından kartoçka kataloqunun 1980-ci illərdən sonrakı dövr üçün davamı kimi fəaliyyət göstərir. Belə ki, ancaq ən iri və imkanlı kitabxanalar öz kartoçka kataloqlarını maşınlaşdırma formaya retrokonversiya etmişər. Bir çox digər kitabxanalarda isə retrokonversiya aktual problem olaraq qalır.

Kataloqlaşdırma kitabxana işində xeyli mürəkkəb proses olduğundan EHM-lərin birinci və ikinci nəslinin istismarı dövründə bu prosesi tam reallaşdırmaq mümkün olmamışdır. Buna görə də EHM-lərin tətbiqinin ilk dövrlərində elektron kataloqun yaradılması qarşıda durmamışdır. Kitabxanaların əsas diqqəti EHM bazasında ənənəvi qaydada çap kataloqu buraxmaq və maşınlaşdırmanın formada mərkəzləşdirilmiş kataloqlaşdırmanı həyata keçirməkdən ibarət idi.(8, s.51).

Digər istiqmət mikrodaşıyıcılarda kataloq təsvirlərinin daha qısa vaxtda alınması idi. EHM-lər vasitəsilə kataloq kartoçkalarının çoxaldılmasına da müəyyən diqqət verilirdi və bu iş ilk dəfə 1960-cı ilin əvvəllərində ABŞ-da və Ohayo Kitabxana-Kompüter Mərkəzində (Online Computer Library Centre-OCLC) başlamışdır. Bu mərkəzin beynəlxalq kataloqlaşdırma sahəsindəki fəaliyyəti ayırca olaraq böyük bir mövzudur və bu haqda ətraflı şəkildə digər məqalələrimizdə bəhs edəcəyik. (2, s.215).

Kartoçka kataloquna alternativ kimi elektron kataloqun yaradılması IBM markalı fərdi kompüterlərin (IBM 360-370) 70-ci illərdən başlayaraq tətbiqi ilə əlaqədar olmuşdur. Bu dövrdə yeni texniki imkanlardan istifadə edərək interaktiv müraciətli sistemlərin yaradılması əsas yer tutmuşdur.(3, s.49).

1970-ci illərin ortalarına qədər kartoçka kataloqu ABŞ-da ən geniş yayılmış kataloq olduğuna görə kataloq kartoçkalarının çoxaldılması işi sabit olaraq inkişaf etmişdir. 70-ci illərin sonlarından başlayaraq

elektron kataloqların yaradılması ilə əlaqədar olaraq kartoçka kataloqlarının ləğv edilməsi kartoçkaların çoxaldılması tempini azaltmışdır.

Kitab formatlı elektron kataloqun (çap kataloqunun) yaradılmasına 1950-ci illərdə başlanılmış, 60-cı illərdən başlayaraq müxtəlif tip kitabxanalarda geniş vüsət almışdır. Toplu çap kataloqu formasında EHM bazasında buraxılan nəşrlər nəinki şəbəkəyə daxil olan, həm də digər kitabxanalarda yayılmışdır. Kataloqa yardımçı aparat da (əlifba, predmet, nömrə və s. göstəricilər) avtomatlaşdırılmış üsullarla hazırlanmışdır. Elektron kataloqlaşdırma sahəsində əldə edilən nailiyyətlər bir çox kitabxanalarda axtarış imkanları baxımından kartoçka kataloqunun effektivsizliyinə əyani sübut kimi qəbul edilmişdir. Lakin bəzi tədqiqatçılar informasiyanın əlverişli oxunuşu, qəbul edilməsi sadəliyi və əyaniliyi baxımından kartoçka kataloqunu daha əlverişli hesab edirlər. Kartoçka kataloqlarının getdikcə daha çox kitabxanalarda ləğvi və elektron kataloqla əvəz edilməsi real faktdır və bu proses 1981-ci ildə ABŞ Konqres Kitabxanasında başlanmış və sonralar dünyanın aparıcı iri kitabxanalarında yayılmışdır. Burada MARC formatları vahid beynəlxalq standart kimi (İSO 2709) qəbul edilmişdir. Bu formatlar istər milli, istərsə də beynəlxalq informasiya mübadiləsinə uyğunlaşan maşın formatlarıdır.(5, s.201).

Biblioqrafik yazı formatlarının proqram təminatı baxımından unifikasiyası elektron informasiya mübadiləsinə əlverişli şərait yaratmışdır. Bununla əlaqədar olaraq korporativ və beynəlxalq kataloqlaşdırma problemləri həll edilmişdir. Hər iki kataloqlaşdırma sisteminin milli və beynəlxalq əhatəsi ola bilər. Beynəlxalq miqyasda korporativ kataloqlaşdırma OCLC-in yaradılmasında və fəaliyyətində öz əksini tapmışdır.

OCLC beynəlxalq korporativ kataloqlaşdırma mərkəzidir. Onun kataloqu (Online Union Catalogue – OUC) 80-ci illərə qədər “onlayn toplu kataloq” adlandırılmışdır. 80-ci illərdən sonra bu kataloq “World Catalogue” (Ümumdünya kataloqu) adlandırılmışdır. (3, s.39). OCLC-da 82 ölkədən 41 min kitabxananın fondunda olan sənədlərin biblioqrafik yazıları vardır. Biblioqrafik yazıların miqdarı 49 milyondan çoxdur və 864 milyon nüsxə sənədə aiddir. Kataloqda 4 min illik əmiyyət tarixi dövrünə aid 400 dildə sənədlərin biblioqrafik yazıları vardır. OCLC-ə dünyanın 6 beynəlxalq dilində (ingilis, fransız, alman, rus, ispan, italyan) sorğu vermək olar. Bu sistem sutkanın 24 saati fəaliyyət göstərir. Hər bir kitabxana müəyyən kitabın biblioqrafik yazısını tərtib etməzdən əvvəl “Ümumdünya kataloqu”na sorğu verir. Əgər həmin sənədin hazır biblioqrafik yazısı varsa, sorğu verən kitabxana onu

pulsuz olaraq götürür, yoxdursa istənilən MARC formatında həmin sənədin bibliografik yazısını hazırlayıb OCLC-un kataloquna daxil edir. Həm də surətini öz elektron kataloqunda saxlayır. Beləliklə, “Ümumdünya kataloqu” iştirakçı kitabxanaların birgə əməyi ilə sabit olaraq inkişaf edir. Hər 12 saniyədə kataloq bir adda bibliografik yazı daxil edilir.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, elektron kataloqu həm də metainformasiya sistemi kimi də səciyyələndirmək olar. “Metainformasiya” anlayışı rus alimi Y.A.Şreyder tərəfindən müvafiq elmi ədəbiyyata daxil edilmişdir və “informasiya haqqında informasiya” mənasını verir. Beləliklə də, tam əsasla bibliografik yazını metainformasiya, elektron kataloqu isə metainformasiya sistemi kimi təhlil etmək və bu aspektdən səciyyələndirmək mümkündür. Ümumiyyətlə, elektron kataloqun bu aspektdən təhlili çox geniş bir mövzudur və hələlik bəhs etdiyimiz məqalədə qısaca olaraq bu qədərlik kifayətlənirik.

ƏDƏBİYYAT

- 1.”İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu//Azərbaycanın Qanunvericilik Topplusu.-B.,1998.-N.6.-s.1214-1222.
2. İsmayılov X.İ. Kitabxana-informasiya texnologiyaları: (Dərs vəsaiti).-B.:Nurlar, 2009.-312s.
- 3.Rüstəmov Ə.M. Elektron kataloqlaşdırma metodologiyası: (monoqrafiya).-B.: Uniprint, 2011.-276s.
- 4.Rüstəmov Ə.M., Məmmədova E.A. Elektron kataloqun leksik-semantik işlənməsinin bəzi məsələləri// Dilçiliyin və dillərin aktual problemləri: Beynəlxalq elmi konfransın materialları:(9-10 noyabr 2007).-B., 2007.-306-322.
- 5.Rüstəmov Ə.M., Mustafayeva N. Avtomatlaşdırılmış kitabxana-informasiya sistemləri və şəbəkələri: (Monoqrafiya).-B., 2007.-234s.
- 6.Xələfov A.A., Qurbanov A.İ. Kitabxanaların kompüterləşdirilməsinin əsasları: (Dərslük).-B.: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006.-250s.

7.Kazimi P.F. İnformasiya mühəndisliyi: (Monoqrafiya).- Bakı Universiteti Nəşriyyatı.-215s.

8. Qardaşov R.Ə. Elektron kataloqun təşkilində beynəlxalq yazı formatlarının rolu//Kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiya: elmi-nəzəri, metodik və təcrübi jurnal.-B.: Bakı Universiteti Nəşriyyatı,2010.-50-57.

D.G. МАГОМЕДЛИ

**СОЗДАНИЕ СУТЬ И СОДЕРЖАНИЕ ЭЛЕКТРОННОГО
КАТАЛОГО В БИБЛИОТЕК МИРА**

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается понятия электронного каталога, его суть и содержание и характеристика как информационно-поисковой системы. В том числе рассмотрена необходимость появления информационных систем как комплексного характера, притворение в практиков библиотек мира и этап и его развития.

D.H. MAHAMMADLI

**THE IMPORTANCE, CONTENTS OF ELECTRONIC
CATALOGUES AND ITS FORMATION AND DEVELOPMENT IN
THE WORLD LIBRARIES**

SUMMARY

This article deals about electronic catalogues, its importance and contents, structure, also as information research system of features. At the same time the written article gives a lot of important information about necessity of the formation of electronic catalogues as a complex feature of information system, also its appliance and development stages in the world libraries.